

ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА СТЕРЕОТИПИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІД ВПЛИВОМ ВІЙНИ THE IMPACT OF WAR ON THE TRANSFORMATION OF GENDER ROLES AND STEREOTYPES

Стаття присвячена аналізу впливу війни як соціального явища, що має свої конструктивні та деструктивні наслідки на всі сфери соціального життя. У статті висвітлюється дискусійне в професійних колах фахівців з гендерної тематики питання щодо можливого вектора трансформації гендерних стереотипів та ролей у бік подальшої егалітаризації чи патріархального повороту. Зокрема, в тексті здійснено аналіз новітніх соціологічних досліджень, що дає змогу визначити наявні тенденції в гендерній картині сучасного українського суспільства. Окреслені притаманні громадянам України гендерні стереотипи та уявлення про соціальні характеристики «ідеальної» жінки та чоловіка. У статті резюмовані проблеми, із якими, ймовірно, стикнеться український соціум після завершення війни в контексті невідповідності наявних гендерних стереотипів, що змінюються досить повільно, та об'єктивних соціальних реалій – широкої залученості жінок до військової справи, набуття ними нового досвіду самостійного проживання в умовах вимушеної міграції, необхідності усвідомлення ролі осіб із «нетрадиційною» гендерною ідентичністю у військовий час та проблем, із якими вони стикаються. Крім того, у статті узагальнені висновки щодо образів жінок та чоловіків, які транслюють засоби масової комунікації, та визначені соціальні наслідки такого представлення. Резюмовано як конструктивні, так і деструктивні наслідки війни для подальшого процесу егалітаризації українського соціуму, що дотримується на рівні державної стратегії та ціннісних орієнтацій громадян, європейського вектора розвитку.

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, гендерні ролі, війна як соціальне явище, соціальні трансформації.

The article is devoted to the analysis of the impact of war as a social phenomenon with its constructive and destructive consequences on all spheres of social life. The article highlights the issue of the possible vector of transformation of gender stereotypes and roles – towards further egalitarianization or patriarchal turn – which is debated in professional circles of gender experts. In particular, the text analyses the latest sociological research, which makes it possible to identify existing trends in the gender picture of modern Ukrainian society. The author outlines gender stereotypes and ideas about the social characteristics of an "ideal" woman and man inherent in Ukrainian citizens. The article summarises the problems that Ukrainian society is likely to face after the war in the context of the mismatch between existing gender stereotypes, which are changing rather slowly, and objective social realities – women's widespread involvement in military affairs, their gaining new experience of independent living in conditions of forced migration, the need to understand the role of people with "non-traditional" gender identity in wartime and the problems they face. In addition, the article summarises the conclusions regarding the images of women and men broadcast by the media and identifies the social consequences of such representation. The author summarises both constructive and destructive consequences of the war for the further process of egalitarianization of Ukrainian society, which is adhering to the European vector of development at the level of the state strategy and value orientations of citizens.

Key words: gender, gender stereotypes, gender roles, war as a social phenomenon, social transformations.

УДК 316.4. 305-055.1.305-055.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.55.2>

Вілкова О.Ю.

к.соціол.н., доцентка,
доцентка кафедри галузевої соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Гендер – це соціальна конструкція, яка виходить за рамки біологічних відмінностей та охоплює поведінку, ставлення та очікування, що пов'язані із приналежністю до чоловічої, жіночої статі чи небінарної статі. Конструювання гендеру є складним процесом, на який здійснюють вплив різні соціальні інститути, такі як сім'я, освіта, медіа та релігія. Гендерна ідентичність, самовираження та ролі засвоюються через соціалізацію та постійно трансформуються і переглядаються протягом життя людини. Тож війна як стресове явище, що матиме наслідки як на інституційному, так і на груповому та індивідуальному рівнях, безперечно, призведе і до змін у ціннісно-нор-

мативній сфері. Українське суспільство і до повномасштабного вторгнення важко охарактеризувати як егалітарне, в якому повною мірою забезпечена гендерна рівність, та таке, що позбавлене гендерних стереотипів та гендерної дискримінації. Цілком очевидно, що війна, як і будь-яка надзвичайна та деструктивна подія у соціумі, здатна поглибити наявні кризи, висвітлити проблеми, але водночас це й можливість знайти нестандартні рішення цих проблем та прискорити необхідні трансформації в різних сферах життєдіяльності. Починаючи із 2014 року ми спостерігаємо інтенсифікацію діяльності різноманітних жіночих рухів, громадських організацій, волонтер-

ських об'єднань, що призвело, зокрема, й до ширшої включеності жінок у політичне життя, законотворчу діяльність як на національному, так і на міжнародному рівнях. З іншого боку, деякі новітні соціологічні дослідження ілюструють досить полюсне усвідомлення жінками та чоловіками своїх гендерних ролей – від відверто стереотипного сприйняття жінок як «берегинь», а чоловіків як «сильного воїна» до розширення уявлень про роль жінок у війні як повноцінних учасниць у боротьбі за перемогу. Тож міркування щодо можливих трансформацій гендерних стереотипів та ролей видається нам актуальною темою для аналізу.

Питанням, які у соціологічному та політико-правовому полі пов'язані із вивченням впливу російсько-української війни на зміни в гендерній картині сучасного українського суспільства, присвячені теоретичні рефлексії, емпіричні дослідження та практична діяльність, таких фахівчинь як: Т. Марценюк, Т. Злобіна, О. Стрельник, О. Кісь, К. Левченко, Т. Нікітіна, експертки Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем», фахівчинь ресурсу «Гендер в деталях». Сучасною теоретичною базою для вивчення гендерних стереотипів та ролей є роботи Р. Конелл, К. Вес, Д. Циммермана, К. Креншоу, М. Пікерінга тощо.

Стереотипізація відбувається з перспективи привілейованої групи через відносини влади, стверджує Майкл Пікерінг. Під час цього процесу нівелюється складність групи; вона зображується повністю однорідною, а її члени – типовими, подібними. Такі кліше виокремлюють лише певні риси, які є вирваними з контексту і приписують їх всім/всьому, що входить у таку категорію. Місце індивіда у соціальній реальності визначається через стереотипи, що посилює та підтверджує ієрархію владних відносин. Завдяки цьому такі узагальнені уявлення сприяють формуванню відчуття безпеки та вишості, і тому вони, на думку Майкла Пікерінга, дуже часто сприймаються некритично [7, с. 4].

Гендерні стереотипи – поширені узагальнення на основі статевих відмінностей, значимість яких є надмірно перебільшеною. Наприклад, помилкові твердження, що жінки зазвичай нижчі за чоловіків або жінки від природи більш емоційні та ніжні. Така гіперболізація сприяє нерівності у різних сферах життя [5, с. 121]. Стійкі уявлення припускають, що всі чоловіки повинні поводитися маскуліно, а всі жінки – фемінно. Будь-яке відхилення від шаблону є вкрай проблематичним для трактування з боку соціуму та його агентів, адже стереотипи глибоко вкорінені у суспільстві й увічнюються через різні соціальні інститути, зокрема сім'ю.

Джудіт Батлер, видатна соціальна теоретикня, піддає сумніву поняття «гендер» як врод-

женої та фіксованої категорії, натомість вона наголошує на його перформативній природі. На її думку, гендер – це не те, з чим ми народжуємося, а скоріше те, що ми постійно творимо й відтворюємо. Така перформативність передбачає, що індивіди «творять» гендер своїми діями, поведінкою та зовнішнім виглядом, дотримуючись або відхиляючи соціально прийняті норми. Суспільство очікує від людей відповідності бінарному розумінню гендеру, з чіткими відмінностями між маскуліністю та фемінністю. Ці очікування підкріплюються повторенням гендерно зумовленої поведінки, наприклад того, як ми одягаємося, розмовляємо та взаємодіємо з іншими [4, с. 14].

Яким же є сучасний контекст творення гендеру. Аналізуючи соціологічні дослідження, можемо скласти певне уявлення. Так, за результатами опитування «Можливості жінок в Україні», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у червні 2023 року, можемо визначити деякі тенденції, притаманні українському соціуму: «Оцінка можливостей для жінок в Україні відрізняється залежно від статі, віку, соціального статусу, зайнятості. Чоловіки краще оцінюють можливості, жінки – більш критично, бо гендерна нерівність стосується саме жінок, а їхній рівень запитів усе ще вищий за ті можливості, що їм може надати сучасне українське суспільство. Жінки і самі мають різні погляди на свої можливості та сприймають різні соціальні норми неоднаково, отже, жіноча група всередині теж суттєво відрізняється у поглядах, наприклад, залежно від віку: погляди молодих жінок до 35 років і жінок після 51 року іноді знаходяться на великій дистанції» [3]. Є певна позитивна динаміка в оцінці жінок власних можливостей в оплаті праці та кар'єрному зростанні порівняно, наприклад, із такою оцінкою в 2021 році. Натомість, чоловіки на загал більш скептично порівняно із 2021 роком оцінили можливості жінок. Аналізуючи вплив війни на гендерні ролі, стереотипи, можливості, варто згадати активну діяльність жінок під час Революції Гідності у 2014 році, яка дала поштовх для появи низки громадських організацій, волонтерських центрів, які поступово вивели, наприклад, проблеми жінок у військовій сфері, гендерно маркованого насильства під час війни, недоліки реалізації гендерної політики та гендерного законодавства у публічну площину, зробили ці проблеми видимими. Що дало свої результати, зокрема було змінено законодавство у військовій сфері: зняті обмеження на зайняття жінками певних військових посад, активізація роботи Урядової уповноваженої з гендерної політики, ратифікація Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Такі кроки призвели зокрема й до того, що нині в Збройних

силах України служить більше 62000 жінок, що становить 7,3% від загальної чисельності ЗСУ. І мова тут не лише про кількісні показники, а насамперед про подолання стереотипів, про те, що самі жінки мають бажання та можливість долучатись до професії, яка традиційно вважалась «чоловічою». Але аналізуючи низку інтерв'ю із жінками-військовичками [4], констатуємо, що вони й досі стикаються із проблемами сексуальних домагань в армії та воліють не звертатись до вищого керівництва зі скаргами та справедливою вимогою покарання. Із ефектом «липкої підлоги» – необхідністю докладати значно більше зусиль порівняно із колегами-чоловіками, щоб довести свою професійність, спроможність, кваліфікованість. Із відвертими сексистськими висловлюваннями щодо ролі жінок в армії, зокрема й у медійному просторі, зі сприйняттям проблеми забезпечення анатомічно прийнятним спорядженням радше як забаганки, із несприйняттям суспільства бажання жінок долучитись до війська, «бо хто ж буде народжувати та піклуватись про дітей». Все це доводить, що зміна соціальних стереотипів та перегляд традиційного змісту ролей відбувається досить повільно та почасти не відповідає сучасним реаліям.

Аналізуючи результати дослідження, що здійснене BBC Media Action «Жінки в Україні: Як змінити ґендерні ролі та ставлення?», також бачимо подекуди полярні уявлення щодо ролей та образів «ідеальних» жінок та чоловіків. Так, жінки відзначають, що значно розширився перелік завдань, які вони мають виконувати, вони мали взяти на себе одноосібну відповідальність щодо вимушеного переїзду та облаштування побуту свого та дітей або старших родичів, розширився перелік господарських робіт, які раніше виконувались чоловіком, який нині у війську, також жінки відзначили, що загалом беруть на себе більше відповідальності у своїх громадах, сім'ях, домівках. Така активність призводить і до переосмислення власної ролі та й ролі жіноцтва загалом. Жінки доволі широко окреслювали своє уявлення про «ідеальну» жінку, включаючи в цей образ такі характеристики, як незалежність, сміливість, мудрість, сила, стійкість та патріотизм, та разом з тим доброту, здатність бути гарною матір'ю, доглянутість, тобто ті характеристики, які в кількох дослідженнях традиційно ранжувались респондентами обох статей як топові [2]. Як приклади жінок, що надихають, респондентки цього дослідження називали дружину Президента, інших політичних діячок, знайомих жінок, що займаються волонтерством, мають активну позицію в громаді. Разом із тим, оцінюючи власну спроможність бути активною суб'єктом перетворень у своєму житті, респондентки доволі часто зазначали, що «вони нічого не можуть зробити, щоб змінити те, що

відбувається в їхньому житті» [2]. І це дає нам привід для роздумів, чи інтеріоризовані ті ролі та взірці, про які жінки говорять як про схвалювальні та приклади для наслідування, чи це вплив обставин та подій, які вивели активних жінок із тіні та зробили їхні образи досить привабливими. Таке дослідження виявило як певні прогресивні тенденції щодо ролей жінок та чоловіків, так і доволі традиційні погляди, зокрема жінки та чоловіки зазначали, що роль жінок у війні в основному полягає у виконанні доглядових, піклувальних функцій, натомість роль чоловіка більш вагома та полягає не лише в захисті країни, але в економічній відбудові країни. І коли мова заходить про агресію, вбивство, які притаманні війні, респонденти стають більш традиційними у своїх поглядах та відзначають, що це все не варто робити жінкам. З цього приводу існує пересторога, що після перемоги роль жінок у війні буде применшена, невидима, як це вже було, наприклад, після Другої світової війни. Жінки, що втратять на війні зовнішню привабливість, внаслідок травм, ампутації кінцівок цілком імовірно можуть стикнутись зі зниженням самооцінки, осудом у суспільстві, оскільки характеристика «зовнішня привабливість» у переліку рис «ідеальної» жінки навряд чи втратить актуальність. Натомість втрата зовнішньої привабливості чоловіка буде доповнювати образ сильного, мужнього воїна, що зазнав значних втрат, захищаючи батьківщину. Окрім того, вже зараз ми можемо спостерігати певний репродуктивний тиск на жінок через погіршення демографічної ситуації, через міграцію, що переважно має жіноче обличчя. Ймовірно, що цей тиск може посилитись після завершення війни, що, звісно, не сприятиме подоланню ґендерних стереотипів та егалітаризації суспільства.

Ще один аспект, на якій хочемо звернути увагу, – це образ жінок, який транслюють нині ЗМІ. У сучасному світі ЗМІ є впливовим агентом соціалізації та формування громадської думки, тому не варто недооцінювати цей вплив зокрема й на уявлення громадян щодо трансляції та ретрансляції ґендерних стереотипів. Дані моніторингового дослідження Інституту масової інформації, проведеного в першому кварталі 2023 року, свідчать, що видимість жінок у медіа знизилась. Так, їх меншою мірою цитують як експертку та в контексті війни зображують доволі стереотипно. Дослідження виявило, що станом на лютий 2023 року медіа частіше цитували закордонних, ніж українських політичних чи посадовців. Головні три теми, в яких згадувалися жінки як експертки, – це міжнародні події, війна та кримінал. Водночас на жінок припало лише 18% від експертних коментарів у медіа, а 82% коментарів надали експерти-чоловіки. Жінки коментували 27,8% матеріалів, які стосувалися війни або її наслід-

ків. Здебільшого в медіа цитували заступницю Міністра оборони України Ганну Маляр та керівницю Об'єднаного координаційного пресцентру Сил оборони півдня України Наталію Гуменюк. Обидві експертки повідомляли про щоденну військову ситуацію або коментували важливі для країни інфоприводи з позиції відомств, які вони представляють. Для порівняння: чоловіки-експерти найчастіше коментували матеріали про війну (46,4% всіх коментарів від чоловіків-експертів) – водночас це були переважно їхні власні роздуми, а не офіційні заяви від речників. Кількість жінок як героїнь журналістських матеріалів становила 23%, водночас у 77% героями матеріалів були чоловіки. Порівняно з попереднім кварталом відсотковий показник присутності жінок-героїнь зменшився на 10%. Матеріали, героїнями яких були жінки, стосувались в основному таких тем, як: шоубізнес (31,9%), кримінал (20,6%), спорт (11,3%) [1]. Такі рубрики є традиційними, в них жінки виступають основними героїнями, а йдеться про особисте життя, про жінок-жертв кримінальних історій, та показово, що дослідники виявили, що в матеріалах про війну, де жінка була основною героїнею, це матеріал про потерпілих від обстрілів або жінок, що втратили родичів військових. Також жінки здебільшого згадувались у публікаціях з освітньої тематики, волонтерства, здоров'я та прав людини. Таке змістове наповнення медійного контенту й висновки про те, що лише 40% медіа частково застосовують фемінітиви, дає привід міркувати про те, що українське суспільство й надалі буде доволі стереотипно сприймати ролі чоловіків та жінок. Це своєю чергою породжує невпевненість насамперед жінок у своїй спроможності брати активну участь у політичному житті країни, адекватно оцінювати свій внесок в економіку держави, прагнути обіймати керівні посади на державній службі та в приватному секторі економіки.

Наведені вище аргументи та ілюстрації не дають однозначної відповіді на питання: чи очікує українське суспільство патріархатний поворот, але дають привід замислитись, чи досить ефективними є механізми державної гендерної політики, гендерного законодавства, чи відчувають відповідальність лідери думок та популярні ЗМІ щодо подальших можливостей євроінтеграційних прагнень України, які базуються зокрема й на забезпеченні рівних прав та особливо можливостей усіх гендерів та статей.

У контексті впливу війни на гендерну картину суспільства маємо вести мову не лише про жінок, але й про чоловіків із так званою негегемонною маскулінністю та людей, які в різний спосіб ідентифікують свій гендер, що не співпадає із біологічною статтю. Війна підняла цей пласт питань та проблем на поверхню. Так,

ми дізнались, що люди із «нетрадиційною» гендерною орієнтацією так само воюють на передовій, що чоловіки, які за стереотипними характеристиками: сильний, мужній, вольовий та з нетиповими «чоловічими» професіями не підпадали під образ «справжнього» чоловіка, здатні брати на себе відповідальність – вступати до лав ЗСУ, організовувати евакуації людей та тварин тощо. Разом із тим суспільство чи не вперше почало говорити вголос, що інструментом війни є зокрема й фізичне, сексуальне насильство стосовно чоловіків, що про це не соромно свідчити, що жертва насильства завжди є жертвою, а її стать, одяг, манера поведінки не має її перетворювати на винного. За ініціативи громадян була створена петиція щодо визнання прав ЛГБТ-пар, про що ще декілька років тому було писати й вносити пропозиції до державних органів і нормативних документів неприйнятно й надто сміливо. І все це дає надію, що Україна буде розвиватись за вектором егалітаризації, а не стигматизації гендерних стереотипів.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що війна загострила та актуалізувала так звані гендерні проблеми. Зокрема, ми можемо спостерігати гендерні розриви в оплаті праці – жінки, перебираючи «чоловічі» професії й посади, не стали отримувати, за всіх інших рівних вихідних, рівну з чоловіками оплату праці. Серед українських біженців переважають жінки із дітьми, вимушені мігрантки почасти втрачають свою професійну реалізацію та кваліфікацію, змушені погоджуватись на менш кваліфіковану роботу й оплату, яка не відповідає їхньому рівню освіти та професійній підготовці, що в майбутньому утруднить повернення цих жінок на ринок праці України. Жінки ВПО та мігрантки стикаються з проблемами сексуальних домагань, про що свідчать моніторинги юридичних компаній із захисту прав жінок. З іншого боку, жінки набувають нових навичок, стають більш незалежними та звиклими самостійно облаштовувати своє життя та побут родини: чи призведе це до конфліктів у родині, в яких був традиційний розподіл ролей чи до перегляду ролей і з боку чоловіка, – питання. Нині спостерігаємо не досить висвітлену роль жінок у лавах ЗСУ, хоча значна кількість жінок долучилась до захисту країни саме у ролі військових, а не тилових сил. Натомість образ чоловіка-воїна романтизується та героїзується, що подекуди здатний виправдати надмірну жорстокість стосовно колег та колежанок, «незручність» говорити про сексуальні домагання, про психологічний та моральний тиск у військових підрозділах. Зазнає трансформації консервативна соціальна модель війни – чоловік призначений для захисту країни та як громадянин не має права відмовитись від цього обов'язку, а жінка під час війни має вико-

нувати місію відтворення населення, солдат. Ця модель не працює у сучасних реаліях, роль жінки вже давно не обмежується народженням дітей, але за критичних умов суспільство може знов спробувати чинити репродуктивний тиск на жінок та не сприймати їх у ролі військових, державних діячок, політичних лідерок та активної перетворюючої сили. Під впливом війни спостерігаємо певне розширення набору характеристик, які жінки та й чоловіки визначають як складники «ідеальної» жінки, але коли мова заходить про особисту роль та цінність, впевненість жінок, що вони здатні змінювати своє життя, сприяти розвитку держави, бути лідерками значно знижується. Щодо уявлень про «ідеального» чоловіка, то тут спостерігаємо радше відтворення традиційного патріархатного набору гегемонної маскуліності: сильний, мужній, вольовий. Така стереотипізація в майбутньому утруднить реабілітацію військових, яка буде пов'язана насамперед із емоційними та психологічними проблемами. Рівень звернень українців із ментальними проблемами до фахівців назагал не високий, а у випадку коли суспільство буде очікувати від чоловіка-військового відтворення рис «справжнього» чоловіка може стати загрозою низьким.

Можемо зробити висновок, що війна ставить багато питань щодо можливого напряму розвитку подій у сфері забезпечення гендерної рівності, трансформації гендерних стереотипів та ролей. Подальші дослідження цієї проблематики актуальні і з огляду на курс євроінтеграції України, оскільки питання недопущення дискримінації, захисту прав людини, не залежно від її гендерної ідентичності, є ключо-

вими як у ціннісному вимірі, так і юридичному. Тож співпраця науковців, громадських об'єднань, урядових організацій, засобів масової комунікації здатна пришвидшити утвердження егалітарного гендерного порядку та сприятиме входженню України в демократичний світовий простір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гендерний баланс та війна. Моніторингове дослідження в першому кварталі 2023 року. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/gendernyj-balans-ta-vijna-monitoringove-doslidzhennya-u-pershomu-kvartali-2023-roku-i51269>.
2. «Жінки в Україні: Як змінити гендерні ролі та ставлення?». URL: <https://www.bbc.co.uk/mediaaction/documents/bbc-media-action-research-briefing-roles-ukrainian.pdf>.
3. «Можливості жінок в Україні». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rl_gender_issues_062023.pdf.
4. Чому їй не байдуже. Подкаст: «Жінки та війна». URL: <https://divoche.media/podcast/chomu-iy-ne-bayduzhe-sezon-2-2023/>.
5. Bruce S. The SAGE Dictionary of Sociology / Steve Bruce, Steven Yearley. [Б. м.] : Sage Publications Ltd, 2006. 344 p. URL: <http://155.0.32.9:8080/jspui/bitstream/123456789/123/1/Dictionary%20of%20Sociology.pdf>.
6. Butler J. Gender: The Circular Ruins of Contemporary Debate. *GENDER TROUBLE: Feminism and the Subversion of Identity*. London, 1990. P. 11–18. URL: https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/butler-gender_trouble.pdf.
7. Pickering M. The Concept of the Stereotype. *Stereotyping*. London, 2001. P. 1–38. URL: <https://archive.org/details/stereotypingpoli0000pick/page/4/mode/2up>.